

О.О. Драч, М.М. Олійник

Черкаський національний університет ім. Богдана Хмельницького, Україна

Харківський національний педагогічний університет ім. Г.С. Сковороди, Україна

МОРАЛЬНО-ЕТИЧНІ АСПЕКТИ ОСМИСЛЕННЯ ВИЩОЇ ЖІНОЧОЇ ОСВІТИ В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ

У статті з'ясовуються морально-етичні аспекти осмислення російським суспільством прагнень жінок до вищої освіти в контексті еволюційних соціальних змін періоду модернізації другої половини XIX ст. Пріоритетна увага звертається на вивчення аргументації консерваторів та лібералів, дослідження громадських очікувань у зв'язку з реалізацією ідеї наукової освіти слабкої статі. Підсумком стає виокремлення незаперечних аргументів доцільності вищої освіти та професійної реалізації дівчат.

Демократизація громадського та родинного життя, що стає визначальною у сучасному світі, створює умови для максимальної реалізації кожного члена суспільства незалежно від майнового стану, конфесійної, етнічної приналежності, статі. Гуманізація соціуму дає можливість розкрити особистісні якості, приховані таланти та внутрішні резерви. Зі сподіванням та надією суспільство дивиться на найважливішу постать виховного процесу – неньку-берегиню, на котру традиційно покладається відповідальність за сімейну злагоду та виховання молодого покоління. Все це зумовлює пріоритетність соціальних функцій жінки-матері та її ролі в оновленому українському соціумі, важливість створення владою гідних умов для якнайкращого виконання нею воістину божественної місії в цьому світі. Тому вивчення історії формування уявлень, вимог та поглядів на жіночу особистість в контексті реалізації її прагнення до вищої освіти є вельми актуальними.

Дослідження щодо проблеми з історії жінок та жіночої освіти постійно перебувають у полі зору сучасних авторів на теренах пострадянського простору. У більшості з них дії імперської влади щодо жіноцтва традиційно подаються як дискримінаційні. Російська дослідниця В. Веремєнко обґрунтовує ідею першості Росії серед країн, які допустили слабку стать до вищої освіти [1]. Науковці починають аналізувати роль громадськості у формуванні вищої жіночої медичної освіти [2]. Цікавими є і спроби неупередженого вивчення життєвих перспектив жінок з інститутською освітою та домашніх наставниць [3], [4]. Втім, проблему сприйняття дівочих прагнень до вищої освіти у Російській імперії, частиною якої були і дев'ять губерній Наддніпрянщини, слід аналізувати комплексно, залучаючи морально-етичні, психологічні та соціально-правові критерії.

Метою даної статті автори визначають з'ясування основних морально-етичних аспектів осмислення російським суспільством прагнень жінок до вищої освіти в контексті еволюційних змін соціального становища слабкої статі у період модернізації другої половини XIX ст., чинники, що визначали нові життєві орієнтири та громадські очікування їх самореалізації у наукових знаннях.

Російське суспільство, як окремий соціальний організм, відмінний і від влади, і від народу, виникло протягом другої половини XVIII ст., відчувши вплив європейського Просвітництва та філософії раціоналізму. На початку суспільство та вищий світ – це майже теж саме. Проте, поступово розвиваючись, включало в себе і нові соціальні прошарки. Помітною особливістю його була участь у ньому жінок, котрі не відігравали такої ролі ні у владних структурах, ні у соціальних низах. Саме це суспільство і формувало громадську думку, суспільну мораль, соціальні стереотипи, звички та кодекси поведінки. Фактично суспільство було своєрідним макрокосмом, котрий визначав долю мікркосму – родини.

Відносини ж всередині сімей всіх типів будувалися на однакових принципах: ієрархичності, всевладді голови родини, на залежності функцій, прав та обов'язків членів родини від статі та віку, на пануванні загальних сімейних інтересів над індивідуальними, на пріоритеті ролі, котру людина відігравала у сім'ї та суспільстві, на слабкій автономії сім'ї від суспільства і на надзвичайному значенні громадської думки для родини [5, с. 257]. Діти підпорядковувалися батькам, дружини – чоловікам. Це вважалося необхідною та незмінною основою суспільного порядку.

Між матерями та доньками та між батьками та синами було мало кохання та емоційної прихильності, переважали відносини ідентифікації та керівництва. В ідеалі – шлюб по коханню, у житті – за вказівками батьків, які найперше брали до уваги родинні інтереси та матеріальні вигоди і у другу чергу – схильності дітей. Відсутність глибоких емоційних зв'язків між батьками та дітьми обумовлювалась вихованням та навчанням дворянських дітей, котрих відразу після народження віддавали на піклування нянькам, а з 5 – 7 років запрошували домашніх учителів та гувернерів. Потім йшла освіта у певному навчальному закладі, з закінченням якого чоловіки йшли на службу, а жінки виходили заміж. Залежність дітей від батьків та значення родинних зв'язків мали настільки велике значення, що навіть після одруження дорослі діти, котрі, як правило, у дворян жили окремо, мали рахуватися з їх думкою, важливі рішення приймати після поради з ними, демонструвати свою любов, відданість та покірність. Це були загальні правила, а їх порушення несло втрату доброго імені у суспільстві та позбавлення спадку.

Панування голови родини у дворянських сім'ях мало витончений, просвітницький характер, проте просвітницький абсолютизм не переставав бути абсолютизмом. Відомий правник М. Філіппов вважав, що положення жінок та дітей у сім'ях привілейованих станів практично нічим не відрізнялося від становища кріпаків: у всіх важливих питаннях вони мали отримати згоду-благословення глави сім'ї. Лише у сім'ях, де жінки мали значну власність і в матеріальному аспекті були зовсім незалежними від своїх чоловіків, вони мали самостійність, але це окремі багаті та аристократичні родини [6]. Критикуючи з позицій англійського мислителя Д. Міля суспільну підкореність жіноцтва, Г. Благосветлов, видавець часопису «Російське слово», «чистий продукт шістдесятих років», вказував, що вся система дореформеного жіночого виховання була скерована саме на підтримання цієї підпорядкованості. Пансіони, інститути та домашня система підготовки прищеплювали юній дівчині тільки вміння швидко знайти собі чоловіка і пристосуватися до його султанських вимог, проте навряд чи ця атмосфера сприяла набуттю почуття незалежності та поваги до власної індивідуальності [7, с. 76].

Вимогами як передової громадськості, так і широкого загалу напередодні «великих реформ» стають усвідомлення дівчатами нового покоління свого суспільного призначення, започаткування ними раціональної практичної діяльності та серйозного ставлення до власних обов'язків шляхом оновлення системи виховання, яка мала базуватися на природних ідеях, ґрунтовних знаннях, навчанні життю. Організація у кінці 50-х років XIX ст. всестанової дівочої середньої школи зруйнувала попередню сімейну замкнутість, надала поштовх до нової освіти та виховання. Заслуга перших гімназій полягала у прищепленні ученицям допитливості, прагнення розширювати свій кругозір та розумовий розвиток [8, с. 6]. Одночасно реалізується ідея доступності наукових знань для жінок, найактивніші з яких почали відвідувати 1860 р. заняття у Медико-хірургічній академії та в університетах. Проте прагнення до вищої освіти зустріло сильну протидію всіх ретроградних елементів суспільства – батьків, чоловіків, знайомих. Поряд з сімейними перешкодами виникли обмеження і з боку державної влади, котра не підтримала прогресивну позицію більшості університетських рад (окрім Московського та Дерптського) про згоду допуску вільнослухачок до навчання та іспитів на вчені ступені [9, с. 521].

Найпершою причиною потягу дівчат до вищої освіти в умовах загальної лібералізації російського суспільства середини XIX ст. можна вважати бажання їх емансипації, що полягало в ліквідації моральної та правової дисгармонії між статями. Все гучніше звучить вимога, що наука, як і релігія, не повинна знати статі, так як являє собою спільний спадок людства [10, с. 224]. Гостроти цій проблемі додавала і тенденція до переважання жінок у структурі населення (на 4,5 млн в Європі) та прогресуюча тенденція до зменшення шлюбності [11, с. 125]. Вихід з ситуації, на думку багатьох публіцистів, полягав у наданні дівчатам вільного доступу до всіх рівнів освіти, в тому числі і вищої, та забезпечення їй права на самостійне трудове існування. Вимоги наукових занять як засобів до подальшого існування можна вважати справедливими з огляду на те, що соціальне забезпечення у попередній період реалізовувалося виключно шлюбом, а тому за нових умов жінка мала бути перевихована. Аналізуючи американський досвід у цій справі, відзначали, що свобода вибору життєвого шляху дозволяє реалізувати своє покликання, що дасть можливість жінці, як і кожній людині, жити повним життям, отримуючи моральне задоволення від професії, котра одночасно стане і засобом до існування.

Прагнення дівчат до вищої освіти тогочасні публіцисти обумовлювали і низкою ґрунтовних соціально-психологічних чинників: по-перше, незакінченість дівочої освіти у 16 – 17 років та неможливість її самостійного поповнення тільки за рахунок читання, що істотно ускладнювалося в провінції через брак літератури. По-друге, докорінна зміна вимог суспільної моралі – праця, яка до того часу вважалася ганьбою для шляхетної людини, особливо жінок, тепер стає обов'язковою для кожної порядної людини [8, с. 6]. По-третє, економічна модернізація та індустріалізація все наполегливіше сигналізували ринку праці про потребу нових інтелектуально розвинених працівників. По-четверте, «казенна» служба перестала бути єдиним заняттям, так як великі реформи відкрили широкий простір для різноманітної корисної діяльності у громадській та приватній сферах, де слабка стать могла і бажала взяти активну участь. По-п'яте, традиційна жіноча педагогічна діяльність вимагала серйозного поглиблення знань у зв'язку з новими підвищеними вимогами у середній школі. По-шосте, велика конкуренція на педагогічній ниві змушувала до пошуку нових сфер застосування дамської праці, а значить, і до спеціалізації вищих знань [8, с. 7]. З огляду на це російська публіцистика констатує, що вищі жіночі курси необхідні не тільки з поваги до природних людських прав слабкої статі, корисні не лише як засіб підняти її розумовий і моральний рівень та суспільне призначення, а виявляються безумовно доцільними, враховуючи сам факт існування середньої жіночої освіти [11, с. 141].

У громадських дискусіях вищу освіту розглядали як засіб удосконалення розумового розвитку: саме вона буде навіювати жінці думки про обов'язки, призначення та місце у суспільстві. Впадає в очі одночасне виокремлення важливості виховного значення найвищого рівня освіти для дівчат, так як сподівалися, що і шукачки легкого світського щастя знайдуть через неї шлях до самовдосконалення [12, с. 120]. Саме в університетській освіті юний оглядач «Вітчизняних записок» убачав засіб удосконалення ідеалів жіночого товариства, підняття його рівня освіченості та ушляхетнюючого впливу на все суспільство [13, с. 265]. Отже, розв'язання питання жіночого університету набувало важливого виховного значення в аспекті бажаних для громади змін світогляду та моральних цінностей кращої половини людства.

Як сприйняло російське суспільство бажання слабкої статі навчатися у вищій школі. Відзначають, що рух за реалізацію права на наукову жіночу освіту напочатку приніс дівчатам, що вирішили стати на шлях світлого, розумного існування, багато страждань: друзів у них мало, а противників багато. Нерозуміння цього прагнення було настільки значним, що навіть уважні журналісти та освічена частина чоловічої половини суспільства напочатку не врахували його, вважаючи задуми жінок щодо навчання в університетах якщо не безглуздістю, то в крайньому разі модою, забавою чи примхою [10, с. 218].

Доповнювалася полеміка навколо вищої освіти і питанням доцільності розширення сфери працевлаштування слабкої статі. У питанні жіночої праці, як зауважували вони самі, маса забобонів та упередженості, а тому постійно потрібно вибудовувати весь арсенал логічних доказів для доведення часто очевидних положень. Наприклад, що неробство, визнане вадою однієї статі, не може бути привілеєм для іншої, аргументувати доводилось «невблаганною прозою життя, що відмовлялася співіснувати з поезією гаремного дармоїдства, котрому намагалися надати ошляхетнюючого впливу» [14, с. 633]. Вимушені переконувати, що будь-яких змін у суспільному устрої не відбудеться, якщо жінки отримають можливість самостійно обирати рід занять, що найбільше підходить їх смакам та здібностям. Доводили, що професійні знання, особливо у середньозабезпечених прошарків, все більше визнаються найкращим посагом. Висловлювались припущення, що жінки, котрі отримали освіту, у шлюбі набагато щасливіші, так як в освіченій дружині чоловік може віднайти більше позитивних рис та якостей [15, с. 64]. Показником важливості освіти чарівної статі вважали те, що кожний чоловік, котрий бажав одружитися, підшукував собі другу половину з певною освітою, що пов'язували з серйозним ставленням до обов'язків виховання майбутніх дітей. Як наслідок, позитивними змінами, обумовленими однаковим рівнем освіти та виховання обох статей, стає нове підґрунтя для шлюбів – це вже не матеріальний розрахунок, а правильний і раціональний погляд на життя, віра у корисність і необхідність спільної праці [15, с. 69]. Шлюб окреслювали як фундамент матеріальних та духовних інтересів, спільне прагнення до яких сприяє розумовому та естетичному розвитку.

Нові погляди на призначення другої статі збурили громадську атмосферу в Росії, і як наслідок з'являється низка статей на підтримку усталених підходів до жіночого питання. Консерватори наполегливо аргументували доцільність поділу обов'язків і праці на чоловічу та жіночу, які в останніх не повинні виходити за рамки родинних господарських та виховних завдань, а заклики до роботи за межами сім'ї вважались шкідливими та небезпечними. Ця частина громадськості основним аргументом наводила споконвічне призначення жінки бути дружиною й матір'ю, а тому широко нав'язувалася думка про втрату з освітою жіночості. «Жінка, у якої розум розвинутий за рахунок серця, перестає бути жінкою» [16, с. 262]. Саме ці стереотипи і є симптомами укоріненості ментальних установок традиційного суспільства, де розподіл соціальних ролей визначався статевим принципом, відповідно роль глави родини закріплювалася за чоловіком, на якого покладалася відповідальність за сімейний добробут і якому мала повністю підпорядковуватися жінка. Загальним підґрунтям міцності упереджень у суспільній свідомості можна вважати острах жіночої емансипації, в контексті чого нові запити жінок сприймали «як бажання побути на волі, пожити у своє задоволення, що приховувалося під прагненням до навчання чи роботи» [17, с. 385].

Окрім побоювань зміни традиційної жіночої ролі у родині та суспільстві, додатковим контраргументом недоброзичливців вищої освіти дівчат стає критерій «народного блага», що часто зустрічається на шпальтах тогочасної преси. Відповідно до нього доводили непотрібність цих задумів народу, а шлях, обраний частиною російських дам, що вимагали нових «мрійливих» засобів до існування через вступ до університетів та медичної академії, оцінювали як хибний. Вважали недоцільним витратити суспільні ресурси для того, щоб два десятки жінок отримали кандидатські чи докторські дипломи і заробляли на життя практикою чи професурою, що подавали як вияв аристократизму, а не справжню турботу про народ [18, с. 44]. До речі, ретроградна частина суспільства неодноразово висловлювалася за обмеження державної підтримки тільки початковою та середньою освітніми ланками, доступними для більшості. Тому й не дивно, що в публіцистичній полеміці крайнім виявом цієї позиції ставала теза, що «формування спеціальної жіночої освіти буде перешкодою на шляху освіти всього суспільства». Це, на нашу думку, свідчить про зверхнє ставлення до нових дівочих запитів через усталеність патріархальної ментальності, несформованість суспільних установок на отримання вищої та професійної освіти слабкою статтю через майже повну недоступність у дореформений період систематичної середньої освіти, тому вона вважалася зайвим тягарем для витрат з державних фондів. Події в міській думі Одеси засвідчують складність поширення ідеї

наукових знань для жінок серед представників місцевої влади, де її голова рішуче відмовився від субсидії в 500 крб для відкриття 7 класу у жіночій гімназії [19, с. 1186]. Обґрунтовував же він власну позицію не браком коштів, а принциповістю, що обмежувалася лише потребою «дати масі елементарну освіту, навчити ремеслу, а не сприяти вищій, котру вважав розкішшю». Підтримку його думки засвідчили і виступи гласних. Фактично представницький орган одного з найбільших міст України та всієї імперії демонстрував живучість консервативних настроїв.

Їх опоненти ліберали, навпаки, визнавали побоювання дамської незалежності марними, за умови свідомого шляху до неї через власну діяльність та розвиток природних здібностей. Захисники ідеї вищої жіночої освіти, обґрунтовуючи її доцільність, визначали і серйозні потенційні очікування всього соціуму від нової генерації дівчат – піонерок вищої освіти. Покладали сподівання, що саме вони будуть освіченими, гарними дружинами та матерями, а значить, нададуть родинному та суспільному життю більше раціональності та зацікавленості до інтелектуальних і естетичних справ, урізноманітнять вільний час родини. Ерудовані матері з багатим внутрішнім світом, наповненим творчими та громадськими інтересами, зможуть, постійно опановуючи літературу і пресу, розуміти як природу, так і навколишнє життя власної країни та зовнішнього світу [10, с. 227]. З'явиться нова генерація неньок, що народжує дітей не тільки тілесно, а й духовно, наслідком чого стане зміцнення родинних зв'язків. Окрім цього, суспільну практику все більше скеровувала теза, «чим більш освічена та розвинута особистість, тим більше вона гуманна», а тому саме від жінок з науковими знаннями чекали просвітництва, гуманізації та гармонізації повсякденного життя народу [10, с. 228]. Вважали, що дівчата, які отримують вищу освіту, що стане гарантією подальшого працевлаштування і професійного зростання, мають більше шансів на забезпечений рівень добробуту власних родин. Окрім цього, наголошувалося на величезному культурному впливі вищих жіночих курсів на саме суспільство. Дівчата, які саме тут отримують широку освіту, засвоять просвітницький погляд на суспільні явища, інтелектуальний та моральний розвиток, безумовно, привнесуть все це у суспільство, тим самим дієво перетворюючи його на краще. Доводили, що освічена жінка вже своєю присутністю впливає на оточення, свою родину та дітей і багатьма невидимими шляхами реалізує вплив на все суспільство. Сучасники зможуть оцінити ступінь та важливість цього впливу, коли на громадську арену вступить покоління, виховане під впливом освічених жінок [20, с. 503].

Рух за вищу освіту жіноцтва поступально зміцнювався протягом всього пореформеного періоду. Його підтримували, з одного боку, внутрішня раціональність, чесність, чистота намірів та цілей, а з іншого – ліберальна література, на чолі якої стояли талановиті, енергійні публіцисти того часу, сильні і словом, і думкою, які роз'яснили сенс та історичну обумовленість цих дій, законність та справедливість вимог слабкої статі. Педагогічні, медичні та вищі жіночі курси, що виникли у різний час протягом пореформеного періоду з ініціативи небайдужих осіб, не тільки не несли відтінку випадковості чи невизначеності за своїми завданнями та цілями, а, навпаки, морально поєднувалися однією стратегічною ідеєю – підняти освіту російської жінки і сприяти покращенню її суспільного становища, що було виключно вчасним з огляду на соціальні умови тогочасного життя [11, с. 144]. Всі публіцисти відзначали, що вищі жіночі курси дають початок новій справі, яка буде мати величезне значення в розвитку російського суспільства. Як указувала одна з активісток емансипаційного руху Олена Лихачова, «майбутнє належить тому вченню, що буде мати на своєму боці жінок, а через них і вплив на виховання молодого покоління» [21, с. 183].

Отже, ідея вищої жіночої освіти, що народилася у період суспільної лібералізації в непримиримих дискусіях, втілювалася у суспільну практику, полеміка торкалася всіх морально-етичних та соціальних критеріїв її реалізації. Консервативно налаштована публіка негативно сприймала зміни у житті жінки і прагнення до вищих знань, вважаючи, що, розкриваючи перед нею шляхи до самостійного існування, тим самим віддаляють її від родинного вогнища, порушують сімейні устої та правильне виховання нащадків. Втім, незважаючи на плюралізм позицій в оцінці тогочасного становища жінки, прогресивній

громадськості вдалося віднайти оптимальну формулу розв'язання непростой задачі, яка включала вимогу надання дівчатам освіти, аналогічної до чоловічої, та забезпечення їм права на самостійне існування зі своєї праці. У цьому принципі, власне, і полягала суть емансипації, над якою у XIX ст. працювали найкращі європейські мислителі, тому що, за висловом французького депутата П. Брока, суспільство тримається на сім'ї, а сім'я стає такою, якою її робить жінка [11, с. 126]. Прогресивна російська публіцистика окреслила головну ціль у сфері дамського виховання – надати жінці настільки високу освіту, за допомогою якої вона могла б створити собі самостійне і по можливості незалежне життя.

ЛІТЕРАТУРА

1. Веремченко В.А. Женщины в русских университетах (вторая половина XIX – начало XX вв.). – СПб.: Изд-во Высш. адм. шк., 2004. – 149 с.
2. Петрова З.П. Создание Харьковским медицинским обществом женского медицинского института // Международный медицинский журнал. – 2006. – № 2. – С. 128-132.
3. Белова А.В. Женское институтское образование в России // Педагогика. – 2002. – № 9. – С. 76-83.
4. Сарапулова Е.Г. Историчний досвід фахової підготовки гувернерів (домашніх наставників і наставниць) у Російській імперії // Педагогіка і психологія. – 2000. – № 3. – С. 140-147.
5. Мионов Б.Н. Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.): В 2 т. – СПб.: Дмитрий Буланин, 2000. – Т. 1. – 548 с.
6. Филиппов М. Взгляд на русские гражданские законы // Современник. – 1861. – Т. 86. – С. 217-266.
7. Благоветлов Г.Е. На что нам нужны женщины // Благоветлов Г.Е. Сочинения. – СПб.: Тип. Е.А. Благоветловой, 1882. – С. 73-84.
8. Санкт-Петербургские Высшие женские курсы за 25 лет. 1878 – 1903. Очерки и материалы. – СПб.: Тип. И.Н. Скороходова, 1903. – 260 с.
9. Замечания на проект общего Устава императорских российских университетов. – СПб.: Тип. Императорской академии наук, 1862. – Ч. 2. – 533 с.
10. Миропольский В.И. Университетское образование женщин в Америке и в России // Русская мысль. – 1883. – № 1. – С. 192-230.
11. Песковский М.Л. Основы организации высшего образования женщин // Русская мысль. – 1887. – № 1. – С. 123-169.
12. Х-ва А. Письма к русским женщинам // Воспитание. – 1860. – № 2. – С. 114-128.
13. Внутреннее обозрение: О высшем женском образовании // Отечественные записки. – 1876. – № 4. – С. 262-271.
14. Алексеева О. Женский труд в теории и в жизни // Неделя. – 1870. – № 19, 10 мая. – С. 633-640.
15. Женщина дома и в обществе. – М.: Тип. А.И. Мамонтова, 1912. – 256 с.
16. Шашков С.С. Очерк истории русской женщины. – СПб.: Издание Н.А. Шигина, 1872. – 275 с.
17. Женский университет // Отечественные записки. – 1868. – № 12. – С. 360-388.
18. Ловцов С. По поводу вопроса о женщинах-врачах // Архив судебной медицины и общественной гигиены. – 1869. – № 2. – С. 41-50.
19. Одесситы о женском образовании // Неделя. – 1884. – № 36, 2 сентября. – С. 1186-1187.
20. Хроника: Из жизни и литературы // Женское образование. – 1888. – № 8. – С. 495-504.
21. Е.Л. Новости по женскому делу // Отечественные записки. – 1870. – № 1. – С. 180-187.

О.А. Драч, Н.Н. Олейник

Морально-этические аспекты осмысления высшего женского образования в Российской империи

В статье определяются морально-этические аспекты постижения российским обществом женских стремлений к высшему образованию в контексте эволюционных социальных изменений периода модернизации второй половины XIX ст. Приоритетное внимание обращается на изучение аргументации консерваторов и либералов, исследование общественных ожиданий в связи с реализацией идеи научного образования слабого пола. Итогом становится формирование неоспоримых аргументов целесообразности высшего образования и профессиональной реализации девушек.

O.O. Drach, M.M. Oliynyk

Moral and Ethical Aspects of Comprehending Women's Higher Education in the Russian Empire

Moral and ethical aspects of comprehending by Russian society women's striving for higher education in the period evolutionary social changes in the second half the XIX-th century determined in the article. Prior attention is paid to the study of reasoning by conservatives and liberals analyses of social expectations connected with implementation of the idea of education of the females. The result is forming of indisputable arguments of expediency of highest education and professional realization of young women.

Стаття надійшла до редакції 09.04.2008.